

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «ЖҮРЕК» КОМПОНЕНТЛИ
ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ЭМОТИВЛИК БИЛДИРИЛИҢИ**

Қайыпназарова Улбану

*Эжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик
педагогикалық институты таяныш
докторанты*

***Аннотация.** Мақалада қарақалпақ тилинде әмелдеги текстлерде шахстың психикалық жағдайын аңлататуғын бирликлер, халықтың мәдений-миллий өзін аңлау трансляциясы, мәдений-миллий эталонлар, стереотиплер, мифологемалар, инсан руўхый өмириниң орайына, сезимлер, жағдайлар, пикирлер, шыдамлылық, диний исеним ҳаққында илимий көзқараслар талқыға алынды.*

***Гилт сөз:** текстлерде шахстың психикалық жағдайы, эталонлар, стереотиплер, мифологемалар, сезимлер, жағдайлар, пикирлер, шыдамлылық, диний исенимлер, лингвомәдений мазмун.*

***Abstract.** The article examines the units of interpretation of a person's mental state in the texts of the Karakalpak language, the transmission of the cultural and national identity of the people, cultural and national standards, stereotypes, mythologies, scientific views on spiritual life. human feelings, situations, opinions, patience, religious beliefs were discussed.*

***Key words:** human mental state in texts, standards, stereotypes, mythologies, feelings, situations, opinions, patience, religious views, linguistic and cultural content.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются единицы интерпретации психического состояния человека в текстах каракалпакского языка, передача культурно-национального самосознания народа, культурно-национальные стандарты, стереотипы, мифологии, научные взгляды на духовную жизнь. обсуждались чувства человека, ситуации, мнения, терпение, религиозные убеждения.*

***Ключевые слова:** психическое состояние человека в текстах, стандарты, стереотипы, мифологии, чувства, ситуации, мнения, терпение, религиозные воззрения, лингвокультурное содержание.*

Тил реаллықты өзиниң әпиўайы формадағы көринисинде сәўлелендиреди, оның фрагментлерине әлемниң тилге тийисли тәбият көриниси, дәстүрлердиң өз ара мүнәсибетин де көринеди, соның менен бирге әўладтан-әўладқа берилетуғын мәдений миллий қурылмалар ҳәм тил ийеси болған халықтың үрп-әдетлеринде сақланады. Бул трансляцияда тийкарғы хызметти автор, атап айтқанда, тилдиң фразеологиялық курамының дәретиўшиси-адам баласы атқарады. Фразеологизмниң бирликлериниң образлы мазмунында мәдений миллий дүньяға көзқарас жыйналған.

Шахстың психикалық жағдайын аңлататуғын бирликлердин лексикологиялық дефиницияларын қарастырғанымызда төмендеги жиклениўшиликти көремиз :

1) Қан айланыў орайлық ағзасы сезимлер, тынышсызланыў, жағдайлар сезимлердиң топланыў белгиси ;

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

2) Ойлаў, өзгермели ойлаў;

3) Жақсы көрген инсанға шақырық. Бирақ, дефиницияның бундай дүзилиси «жүрек» концептиниң толық көринисин бермейди. [1:114]

В. Н. Телияның илимий изертлеўлеринде халықтың мәдений-миллий өзін аңлаў трансляциясы хәм идентификациясында зәрүрли ролди тил атқарады. Автордың пикирине қарағанда, тилде, оған характерли образлар, эталонлар, стереотиплер, мифология, символлар хәм сол сыяқлы халықтың дүньяға көзқарасы және оны түсиниўи, мәдений дәстүрлер контексинде белгиленеди.[2]

Соны да айтып өтиўимиз керек, концепт түсинигинине Ю.С.Степанов эмоционал-экспрессивлик тәрәптен қарайды хәм «Концепт-абстракт анық-ассоциатив хәм эмоциональ баҳалаўшы бирликлерди, соның менен қоршалған түсиник тарихын ийелеўши идея», - деп тәриплейди.[4]

Фразеологизмлер арқалы концептлер, мифологемалар, стереотиплер хәм миллий мәденият эталонлары хәм олардың бул материаллық, социал ямаса руўхый мәденияттағы образының түп мәнис-мазмуны, мәдений мөкандағы интерпретациялары көркемлеп бериледи. «Жүрек» концептиниң лингвокултурологиялық анализи фразеологизмлер арқалы да түсиндириледи. Концепт түсинигиниң әҳмийети сонда, концепт улыўма семантикалық корреляциялар тийкарынан ибарат. Ол бөлек контекстлер менен шеклениўи керек емес. Мине, биз бул мақаламызда Патима Мырзабаева шығармаларында берилген «жүрек» концептли туйғы-сезим лексикасының семантикалық топарларын бөлип алып қарадық хәм анализледик.

Жүректиң зәрүрлиги оны инсан руўхый өмириниң орайына, сезимлер, жағдайлар, пикирлер, шыдамлылық, диний исеним базасына айландырады. «Жүрек» бәринен бурын сезим белгиси, эмоциялар базасы болып есапланады. Базалық сезимлерге қорқыў, ғәзеп, қуўаныш, дәрт, қайғы киреди.

1. «Қәўетер» мәнисли семантикалық топар

- *өз-өзи үстинен қадағалаўды жойтыў мазмунында келген жүрек концепти:*

Жүрек тарс айрылып кетердей, егер,

Жалғыз сөзиң менен мөлхам болмасаң.[5:37]

- *қәўетер, қорқынышлы мазмунында қолланылған концепт:*

Жүреги гүдиксиз жүрмеген,

Зайнаб шелли қәдири қалмаған,

Қаслында бахты бир күлмеген,

Екинши, үшінши... ҳаяллар.[6]

Соңғы демлеринде болмадым хәмдам,

Жүрек шерге толы, шегийде нала.[5:45]

Көз жас таўсылмайды

жүрек қайғырса.[6:57]

- *Азапланыў мазмунында келген концепт:*

Сениң хаўазынды ынтығып күттим,

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Жүрек өз пәрядын ишке жутады.[6]

Алдыңда лал болдым жүрегим туўлап,

Сен деп азап шеккен гезиме исен.[6]

-Қыйналыў; қәўетер, жүрек пенен қорққан жағдай:

Кәрўан өтер - Жаслық атлы,

Жүрегин қузғын шоқыйды.[5:34]

-Түси өзгерий, ағарый, жүреги жарылыў;

Кеше басып өткен жаңылыс излер,

Жегидей кемире баслар **жанымды. (жүрегимди)[6]**

Жым-жыртлық **жанымды (жүрегимди)** жегидей жейди,

Зибан жоқ телефон сымларында ҳеш.[5:37]

«Жүрек»ке жеңиллик берий, оған тәсир өткерип атырған қәўетер хәм тынышсызланыўларды алыў мәнисинде. Сол факт өзине дыққатты тартып, жүректи тынышландырыў, соның менен бирге психикалық тыныш ҳалатты да пайда етеди, яғный жүрек хәм руўх өз-ара беккем байланыслы, бул, әсиресе, қарақалпақ тилиның тәбиятында бар болып дүньяны сәўлелендирийде де өз көринисине ийе.

Мийрим-шәпәт мәнисиндеги семантикалық топарлар. Қарақалпақ тилинде «жүрек» концепти «шәпәт»концепти курамына киреди. Бундай мазмун шайыр П. Мырзабаева шығармаларында жийи ушырасады

Жүрек кеңлигине пинҳамы бир бақ,

Онда көп шешимин таппаған жумбақ.

Көп нәрсе болса да наятый қымбат,

Инсан жүрегинен арзан нәрсе жоқ.[5:47]

Мийирманлық етиў- кеўли бослық. Солай етип, тек жүрекке ийелик етиў жеткиликли емес, тағы басқалар ушын шын жүректен қайғыланыў, ашыныў керек,-деген идеяны усынады.

Дәртин ишке жутып, шығармас тысқа,

Инсан жүрегинен муңлы нәрсе жоқ.

Билмедим, буншама неге еглендин,

Қәлбимде (жүрегимде) мөрленип мәңги қалған яр?![6]

«Сезим»мәнисиндеги семантикалық топарлар. Қарақалпақ тилинде «сезим» концептиниң өзи «жүрек» компонентине ийе:

Түннен таң нурларын тилеймен енди,

Кеўлимди (жүрегимди / сезимимди) жақтыртар шуғламсаң, инан...[5:38]

Отқа да, суўға да төзимли, ҳасыл,

Инсан жүрегинен (сезиминен) уллы нәрсе жоқ![6]

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Keўилде сыр тутылған сезим, эрман, муҳаббат. Басқаша етип айтқанда, сөздің киши формасы туўрыдан-туўры жүрек ишинде жайласқан сезимге байланыслы. Жүрек концепти *жүрек төрине тийиў, жүректен өтип кетиў; жүректен қайғыланыў; кеўил ушын жеткиликли, жүректен жулып алыў; кеўли қалыў, көзден тыс қалыў; жүректен ислеў, берилип кетиў; шын жүректен өзине алыў; жүректи ашыў* сыяқлы фразеологиялық бирликлерде де келип жаңа мәни жасайды.

Жүрегим төринде өскен бир дарак,
Тән алмас дүньяның шексиз кеңлигин.[5:28]

Жүрегиннен төгилген зерде

Жүрегимди жиберер өртеп.

Лекин шадлығымның өмири қысқа :

Кимдур жүрегиме қағады тыйық.[6]

Сырларым көп жүрегимде гизнеген,

Жан дүньямды үнсиз сөздің бе, бәхәр?[5:77]

Сен маған усынған гүлдәсте

Тикенли. **Тырналды жүрегим.**[6]

Солай етип, сезимлер жүректе «өседі», оған «киреді», адамды хәр қыйлы жағдайларға түсиреди. Барлық тиллердің сөзлик қорында, қарақалпақ тилинде сезимлер «жүрек» ти толдырады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде «жүрек» компонентли фразеологизмлер, қорқыныш, қәуетер, уят, намыс, муҳаббат, қуўаныш ҳәм басқа да туйғы-сезимлик концептлерине ийе. Олар сөйлеў тилинде, көркем шығармалар қурамында өз сәўлелениўине ийе.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақстан Республикасы жазыўшылары (библиографиялық мағлыўмат) Ташкент.2011. -240 бет.
2. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – Москва: Наука, 1981. –С.231.
3. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – Москва: Наука, 1981. –Ц. 233.
4. Степанов.Ю.С. Константы.Словарь русской культуры.М.,1997.С.41-42.
5. Мырзабаева Патийма.“Дәўир нәпеси”.Нөкис.1989
6. https://t.me/a_blognot